

К60

3348-р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

КОЛІСНІЧЕНКО Роман Миколайович

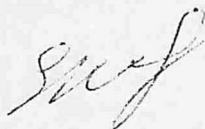
УДК 316.346.32-053.6 (477): 342.81

**ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
МОЛОДІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Київ – 2011

8235

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник:

доктор політичних наук, професор
БАБКІНА Ольга Володимирівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
завідувач кафедри політичних наук.

Офіційні опоненти:

доктор політичних наук, доцент
ШАЙГОРОДСЬКИЙ Юрій Жанович,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України,
головний науковий співробітник відділу
теорії та історії політичної науки;

кандидат філософських наук, доцент
ЛОГУНОВА Марія Миколаївна,
Національна академія державного
управління при Президентові України,
доцент кафедри державної політики та
управління політичними процесами.

Захист відбудеться 28 жовтня 2011 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.12 Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ - 30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ - 30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 26 вересня 2011 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.А. Остапенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Пізнання політичного життя суспільства є неможливим без належного вивчення його електоральної культури як складової частини культури політичної та культури у її загальному розумінні, адже саме від рівня електоральної свідомості та компетентності виборця багато в чому залежить результат виборчого процесу, а отже і якість формування та діяльності владних структур на усіх рівнях, ступінь захисту політичними діячами інтересів громадян, ефективність державної політики та вирішення актуальних суспільних проблем.

Проблема становлення демократичної електоральної культури молоді в сучасній Україні є частиною комплексної проблеми трансформації політичної культури українського суспільства. Однією з основних умов формування демократичного політичного режиму в державі є домінування в суспільстві розвиненої електоральної культури демократичного типу. Проте, електоральна культура більшості громадян України, на жаль, характеризується недостатнім рівнем розвитку та має перехідний, суперечливий характер, внаслідок чого спостерігається недостатня зацікавленість політичних еліт у реальній репрезентації інтересів виборців під час прийняття стратегічних політичних рішень, що вкрай негативно відбивається на якості державного управління та значно гальмує процеси політичної модернізації.

Таким чином, в Україні існує проблема неповної відповідності ознак електоральної культури вітчизняного суспільства тому її типу, котрий є необхідним для повноцінного утвердження демократії. В сучасних умовах становлення незалежної України назріла гостра необхідність оновлення електоральної культури населення, її трансформації з перехідної у демократичну.

Ми звертаємо увагу на особливості формування електоральної культури молоді, оскільки саме молодь відіграє значну роль у виборчому процесі, як правило, виявляється прогресивно мислячою категорією громадян, від сучасних умов виховання якої залежить майбутнє української політичної нації.

На дослідженні електоральної культури українського суспільства в контексті розвитку політичної культури зосередили увагу такі дослідники як В.Андрущенко, В.Бабкін, О.Бабкіна, В.Бєбик, О.Вишняк, М.Головатий, В.Горбатенко, О.Карпенко, В.Корнієнко, М.Логунова, Л.Нагорна, М.Остапенко, Ю.Шайгородський та інші. Проте, незважаючи на існуючі наукові розробки і дослідження вітчизняної електоральної культури молоді, рівень її наукового вивчення залишається недостатнім. У цьому контексті певних уточнень потребують питання сутності, структури, типології, функцій електоральної культури молоді. Існує потреба у подальшому науковому опрацюванні таких питань, як: визначення основних характеристик демократичної електоральної культури суспільства; аналіз особливостей формування електоральної культури

населення сучасної України, особливо молоді, виявлення основних регіональних, вікових відмінностей й найважливіших тенденцій її розвитку; теоретичне обґрунтування основних напрямків та умов формування в Україні демократичної електоральної культури молоді як однієї з основних передумов подальшої демократизації політичної системи, консолідації українського суспільства та реалізації політичних інтересів широких верств населення. Зазначені наукові проблеми зумовили вибір теми дисертаційної роботи, визначили її структуру і зміст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконувалася в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри політичних наук Інституту політології та праца Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід та українські реалії», науковий напрямок: «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2003 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 3 від 28 листопада 2008 року).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є визначення і теоретичне обґрунтування характерних рис, особливостей розвитку та основних умов формування демократичної електоральної культури молоді в сучасній Україні.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних основних завдань:

- на основі аналізу наукової літератури дослідити теоретичну основу категорії «електоральна культура», визначити стан наукової розробки проблеми електоральної культури молоді і методологію її дослідження в політичній науці;
- визначити сутність, структуру, типологію та функції електоральної культури молоді;
- виявити характеристики демократичної електоральної культури суспільства;
- проаналізувати особливості формування електоральної культури сучасної молоді України;
- окреслити основні регіональні, вікові відмінності й найважливіші тенденції розвитку електоральної культури української молоді;
- визначити й теоретично обґрунтувати основні напрями, умови і механізм формування в Україні демократичної електоральної культури молоді.

Об'єктом дослідження є електоральна культура як чинник демократичного розвитку суспільства.

Предметом дослідження є характерні риси, особливості розвитку та умови формування демократичної електоральної культури молоді в сучасній Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання політичних явищ, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського, політологічного та соціально-психологічного аналізу феномену електоральної культури молоді.

Широко використовувався у дисертаційному дослідженні діалектичний метод, в межах якого електоральна культура розглядається у постійному розвитку і трансформації. У роботі проаналізовано ідеальний та матеріальний підходи до інтерпретації сутності електоральної культури молоді. Широко застосовано системний, структурно-функціональний, діяльнісний, аксіологічний та інші методологічні підходи, що відкрило можливість цілісного дослідження електоральних процесів з позиції різних наукових напрямів.

Активно використовувався біхевіористський, порівняльний методи, методи емпіричних соціологічних досліджень, що дало можливість всебічно і об'єктивно проаналізувати основні риси, особливості становлення та умови формування демократичної електоральної культури молоді в сучасній Україні.

Аналіз предмету дисертаційного дослідження здійснено у відповідності до принципів об'єктивності, історизму та соціального підходу.

Емпірична основа дисертаційного дослідження базується на даних Центральної виборчої комісії, результатах соціологічних досліджень, які проводилися Всеукраїнською асоціацією політичних наук, Інститутом соціальної та політичної психології АПН України, Інститутом соціології НАН України, Київським інститутом проблем управління імені Горшевіна, Київським міжнародним інститутом соціології, Національним інститутом стратегічних досліджень, Українським Інститутом соціальних досліджень імені О.Яременка, Українським центром економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова, фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс», фондом «Демократичні ініціативи», центром «СОЦІС», іншими соціологічними службами, а також досліджень, проведених за участю автора: анкетування студентів Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.Винниченка та Кіровоградського національного технічного університету (березень 2010 р.); опитування виборців, проведеного під час позачергових виборів селищного голови селища Онуфріївки Онуфріївського району Кіровоградської області на виборчій дільниці № 124 (вересень 2009 р.).

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена тим, що в межах цілісного дослідження у політологічному вимірі проаналізовано таке політико-культурне явище як електоральна культура української молоді і полягає в наступному.

Вперше:

– сформульовано концепт «демократичної електоральної культури молоді», що ґрунтується на демократичних цінностях, процедурах та відповідності національним інтересам, визначено сутність та основні ознаки демократичної електоральної культури української молоді;

– розроблено комплексну типологію електоральної культури молоді залежно від ступеня раціональності, ідеологізованості, стійкості електорального вибору до політичного маніпулювання, а також поглядів виборців щодо питань демократизації політичної системи, утвердження законності, реформування владних органів, соціально-ексномічної, екологічної, культурної та зовнішньої політики;

– в комплексі проаналізовано особливості формування демократичної електоральної культури української молоді, визначено регіональні й вікові відмінності, найважливіші тенденції та перспективи її подальшого розвитку;

– спираючись на досягнення в галузі політичних та інших соціальних наук, визначено та науково обґрунтовано основні напрями й умови формування демократичної електоральної культури молоді в сучасній Україні.

Дістало подальшого розвитку:

– дослідження сутності електоральної культури молодого покоління, зокрема, на основі аналізу різноманітних наукових теорій запропоновано авторське визначення електоральної культури молоді як політичної субкультури молодих громадян, що являє собою рівень знань процедур виборчих кампаній, інформованості щодо діяльності, програм політичних діячів і політичних сил, рівень інтересу до виборів, усвідомлення результатів участі у виборчому процесі, вміння здійснювати компетентну оцінку політиків, ступінь раціональності електорального вибору, стійкості до політичного маніпулювання, дотримання виборчого законодавства, а також норми і зразки електоральної поведінки;

– визначення сутності і типології електоральних субкультур, основних політико-культурних характеристик і умов політичної соціалізації сучасної української молоді.

Удосконалено:

– методологію дослідження електоральної культури молоді, зміст і структуру електоральної культури, що поєднує електоральні знання, переконання, цінності та електоральну поведінку;

– визначення основних чинників електорального вибору молодих громадян, загальних та спеціальних функцій електоральної культури молодого покоління.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Основні положення дисертаційного дослідження можуть виступати основою для подальшої розробки наукової проблеми формування демократичної електоральної культури молоді в Україні та можливості визначення перспектив подальшого дослідження даної проблематики.

Результати дослідження можуть бути використані органами державної влади і місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими організаціями і рухами, засобами масової інформації, релігійними громадами, іншими суб'єктами політики, а також під час проведення навчально-виховної роботи у вищих і середніх навчальних закладах при викладанні курсів з політології і спеціальних курсів з проблем електоральної культури.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, а також доповідались на Міжнародній науковій конференції «Шості юридичні читання» (Київ, 2010); Третій міжнародній науковій конференції для студентів, аспірантів, науковців «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» (Суми, 2010); Другій міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Гуманітарні та соціальні науки 2010» (Львів, 2010); Других Слобожанських політологічних читаннях «Права і свободи людини у контексті українського державотворення» (Харків, 2010); Сьомій всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Україна наукова» (Київ, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Центрально-Східна Європа: двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін» (Рівне, 2011); Тринадцятій міжнародній науково-практичній конференції «Молодь в умовах нової соціальної перспективи» (Житомир, 2011).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 13 наукових праць, 7 з яких містяться у фахових наукових виданнях з політичних наук, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (255 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації – 252 сторінки, основна частина дисертації – 195 сторінок. Робота містить 15 таблиць та 3 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У «**Вступі**» обґрунтовується актуальність теми дослідження, зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами, сформульовано мету і завдання дослідження, визначено наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, містяться дані про апробацію роботи, публікації, структуру і обсяг дисертації.

У першому розділі – «**Теоретико-методологічні засади аналізу електоральної культури молоді**» – проаналізовано стан наукової розробки, методологію дослідження електоральної культури молодіжної спільноти, здійснено теоретичний аналіз основних концепцій електоральної культури молоді, визначено її поняття, структуру, типологію, функції, а також основні чинники електорального вибору.

У підрозділі 1.1. – «Стан наукової розробки і методологія дослідження електоральної культури молоді» – наводиться детальний аналіз багатьох наукових джерел, що представляють різні наукові школи, починаючи від праць античних філософів (Арістотель, Гесіод, Платон, Протагор) і до праць сучасних зарубіжних та вітчизняних дослідників (В.Бєбик, О.Вишняк, Л.Нагорна, В.Халіпов та ін.). Зокрема, автор звертає увагу на те, що значний внесок у дослідження електоральної культури молодіжної спільноти здійснив російський дослідник В.Халіпов, який визначає електоральну культуру як «рівень знання процедур виборчих кампаній і вміння компетентно оцінювати кандидатів, політичні сили та їхні програми».

Першою спробою системного дослідження проблем електоральної культури молодих виборців в Україні стала монографія О.Вишняка «Електоральна соціологія: історія, теорія, методи», у якій розкриваються можливості соціологічного вивчення і прогнозування результатів виборів, обґрунтовується «ідеологічно-економічна» теорія факторів електоральної поведінки молодих громадян посткомуністичних країн.

Значну увагу дослідженню електоральних симпатій молоді приділив В.Бєбик, який аналізує електоральну культуру як культуру формування керівних органів, що розглядається у якості одного з видів культури політичної. Також на дослідженні електоральних процесів в Україні зосередилися: С.Білоусов, О.Зубченко, Б.Ідрісов, О.Козуб, О.Михайлич, М.Остапенко, Д.Позняк, К.Черкашин, С.Ширкова та інші дослідники.

Підсумовуючи критичний аналіз наукових досліджень у сфері електоральної культури молоді, дисертантом доведено, що, не зважаючи на значну кількість праць, присвячених вивченню особливостей електоральної культури суспільства, процесу соціалізації особистості, факторів змін політичних симпатій тощо, існує необхідність більш глибокого аналізу електоральної культури української молоді. Важливість цього напрямку наукового пізнання пояснюється необхідністю підвищення рівня свідомого вибору громадян, усвідомлення та вміння захисту виборцями своїх політичних інтересів, що є одним з основних факторів та показників становлення демократичного політичного режиму.

Автор звертає увагу на те, що на сучасному етапі розвитку політичної науки виокремлюються різні підходи до дослідження електоральної культури молоді. Серед них, зокрема, виділяються ідеальний та матеріальний підходи. Якщо ідеальний підхід розглядає електоральну культуру молодих громадян як виключно духовну субстанцію, то в межах матеріального підходу під електоральною культурою молоді розуміють чітко окреслену частину політичної культури, що має стійку структуру, елементами якої виступають електоральні знання, переконання, цінності та електоральна поведінка. В дисертації електоральна культура розглядається у межах останнього із

перелічених підходів, що дозволяє чітко окреслити зміст, структуру та функції предмета дисертаційного дослідження.

У підрозділі 1.2. – «Основні концепції, поняття, структура, типологія і функції електоральної культури молоді» – запропоновано авторське визначення електоральної культури молоді як політичної субкультури громадян віком від 18 до 35 років, що являє собою рівень знань норм і процедур виборчих кампаній, інформованості щодо діяльності, програм політичних діячів і політичних сил, рівень інтересу до виборів, усвідомлення результатів участі у виборчому процесі, вміння здійснювати компетентну оцінку політиків, ступінь раціональності електорального вибору, стійкості до політичного маніпулювання, дотримання виборчого законодавства, а також норми і зразки електоральної поведінки.

У підрозділі проаналізовано проблему вікових меж молоді, визначено основні характеристики сучасної української молодіжної субкультури, зокрема:

- суттєві риси молодих людей, на відміну від представників старших поколінь, перебувають на стадії формування і тому помітніше реагують на зовнішні впливи;

- молоді виборці перебувають в умовах ідеологічного вакууму, розмитості політичних цінностей та ідеалів, домінування на вітчизняному інформаційному просторі продукції іноземної культурної індустрії, що в поєднанні з недостатньо чіткою сформованістю національної ідеї негативно впливає на формування національних ідентифікацій;

- значна частина молодих громадян відрізняється прагненням до підвищення якості свого життя, але при цьому приділяє недостатньо часу аналізу актуальних політичних подій, суспільних проблем, дій політичних сил, що робить свідомість молодих людей вразливою до політичних маніпуляцій та нерідко призводить до дезорієнтації під час виборчих кампаній;

- молодь, порівняно з іншими поколіннями, характеризується більш позитивним ставленням до формування демократичного політичного режиму, забезпечення державного суверенітету України, європейської та євроатлантичної інтеграції, розвитку ринкових економічних відносин, національної культури. У той же час результатом адаптації молодих людей до сучасних вітчизняних суспільних відносин виявився низький рівень поваги до закону, готовність до «продажу» свого виборчого голосу за матеріальну винагороду, схильність до вирішення важливих питань шляхом участі у корупційних діях, низький рівень електоральної активності.

У структурі електоральної культури молоді виділено та проаналізовано такі основні компоненти як електоральні знання і переконання, електоральні цінності та електоральна поведінка. У підрозділі виділено загальні та спеціальні функції електоральної культури молоді. Загальні функції (пізнавальна, ідентифікаційна, виховна, регулююча, інтегруюча, комунікативна та інші) притаманні політичній культурі суспільства і електоральна культура виконує їх

як її невід’ємна частина. Відмінність спеціальних функцій полягає у тому, що електоральній культурі, серед інших підсистем політичної культури, належить провідна роль у їх реалізації. До них, зокрема, належать: раціоналістична функція, що передбачає здійснення виборцем адекватного раціонального електорального вибору у відповідності до його власних політичних інтересів; антиманіпулятивна функція, зміст якої полягає у нейтралізації прийомів масового політичного маніпулювання електоральною свідомістю громадян, що застосовуються під час виборчих процесів; представницька функція, за допомогою якої здійснюється доведення волі виборця до органів влади, власне формування владних структур тими політичними силами, що демонструють готовність до репрезентації інтересів електорату; функція модернізації, від якої залежить ступінь ефективності здійснення модернізаційних процесів, демократизації суспільно-політичного життя в країні, та інші.

У другому розділі – «Характерні риси, особливості розвитку демократичної електоральної культури молоді та основні умови її формування в сучасній Україні» – аналізуються поняття, особливості розвитку й умови становлення основних ознак демократичної електоральної культури молоді, її раціоналістичної, антиманіпулятивної та культурно-політичної складових.

У підрозділі 2.1. – «Фундаментальні ознаки демократичної електоральної культури молоді» – виходячи, зокрема, з аналізу характерних рис демократичної політичної культури, до основних ознак демократичної електоральної культури молоді автором віднесено: обізнаність щодо процедур виборчих кампаній; інформованість щодо кандидатів і політичних сил, їх діяльності, програм; значний інтерес до виборів, усвідомлення необхідності та результатів участі у виборчому процесі, що виявляється в активній електоральній поведінці; вміння здійснювати компетентну оцінку політиків; раціональність і стійкість до маніпулятивних впливів; дотримання виборчого законодавства; підтримка політиків, які своїми діями сприяють реалізації принципів демократії та захисту національних інтересів.

Визначено основні особливості розвитку електоральної культури вітчизняної молоді. За результатами проведеного автором опитування студентів ВНЗ м. Кіровограда встановлено, що 65% респондентів так чи інакше виявляють готовність до «продажу» власного виборчого права, а отже має схильність до порушення законодавства про вибори. На думку автора, голосувати за матеріальну винагороду молодих людей змушує низький рівень політичної компетентності, соціальна незахищеність та, як доводить практика, відсутність належної відповідальності за подібні злочини. Цим обумовлена необхідність підвищення рівня політичної обізнаності, правової культури і матеріального забезпечення населення, а також реальне позбавлення волі тих осіб, які грубо порушують виборче законодавство.

Для більшої частини опитаних важливе значення має реалізація в нашій державі більшості основних принципів демократії, найпопулярнішими з яких виявилися принципи рівності перед законом, виборності державних органів, громадянського контролю, прав і свобод людини та свобода преси. Натомість, лише меншість респондентів впевнено підтримують такі демократичні принципи як принцип більшості, розподілу влад, плюралізму, чим підтверджується теза про неповну відповідність особливостей електоральної культури молоді її демократичному типу. Ситуація, що склалася, очевидно, пов'язана із частковим збереженням традицій радянського тоталітарного минулого, незадовільним матеріальним становищем широких верств населення, корумпованістю державного апарату та високим рівнем суспільної напруженості.

У підрозділі 2.2. – *«Особливості та основні умови формування раціоналістичних, ідеологічних та антиманіпулятивних рис демократичної електоральної культури молоді»* – встановлено, що за ступенем ефективності протистояння політичним маніпулюванням електоральна культура молоді поділяється на маніпулятивну, носії якої легко піддаються маніпуляціям, та стійку, що відрізняється ефективною нейтралізацією переважної більшості спроб маніпулювання свідомістю виборця.

Аналіз найбільш розповсюджених прийомів політичних маніпуляцій, а також методів їх нейтралізації вказує на те, що стійка демократична електоральна культура молоді має наступні характерні риси: знання прийомів політичних маніпуляцій, вміння їх розпізнавати; критичне осмислення інформації, визначення сутності питань та цілей організаторів інформаційних повідомлень; обережність, стриманість емоцій; політична компетентність, ігнорування чуток; здійснення оцінки діяльності політичних сил за логічно обґрунтованими критеріями; усвідомлення відповідальності за результати виборів, чіткість внутрішніх пріоритетів та відстоювання власної незалежної позиції; прагнення до пошуку альтернативних точок зору і адекватність вибору джерел інформації.

За результатами проведеного автором опитування студентів встановлено, що більше половини респондентів так чи інакше вважають, що дотримуються більшості перелічених умов запобігання політичним маніпуляціям, менше 40% думають, що володіють знаннями щодо прийомів політичного маніпулювання і лише третина студентів схильні вважати, що витрачають достатньо часу для підвищення політичної компетентності та обдумування політичних рішень. При цьому більшість респондентів не дали однозначного підтвердження того, що вони дотримуються хоча б однієї з перелічених умов нейтралізації маніпулятивних впливів. У той же час тільки 1/8 частини опитаних чітко усвідомлюють той факт, що проти них майже постійно застосовуються прийоми політичних маніпуляцій, на підставі чого автором зроблено висновок, що переважна більшість респондентів фактично залишаються нездатними

ефективно протистояти маніпулятивним прийомам та відповідно є носіями маніпулятивного типу електоральної культури.

У той же час більшість опитаних твердо заявляють про прагнення до здобуття нових знань стосовно політичних маніпуляцій, чим доводиться необхідність більш поглибленого інформування студентської молоді щодо прийомів політичного маніпулювання та способів їхньої нейтралізації.

У підрозділі 2.3. – «Особливості та механізм становлення культурно-політичної складової електорального вибору молоді» – визначено, що за ставленням до мовної ситуації електоральну культуру молодих громадян України доцільно поділяти на чотири основні типи: двомовна, представники якої підтримують політичні партії і політичних лідерів, що пропагують необхідність надання російській мові статусу другої державної; регіонально-офіційна, що характеризується симпатіями до політиків, які виступають за надання російській мові статусу офіційної лише в окремих регіонах, де проживає значна частина російськомовного населення; моноукраїнська, носії якої впевнені у необхідності повної українізації суспільного життя в країні; мовно-збалансована, що відрізняється підтримкою політичних сил, які мають намір привести сферу офіційного мовного спілкування у відповідність до етнічного складу населення.

Доведено, що найбільш раціональну позицію займають представники мовно-збалансованої електоральної культури, реалізація ідей яких найбільше сприятиме збалансуванню інтересів усіх етнічних утворень з національними інтересами Української держави, що дає підстави відносити демократичну електоральну культуру молоді за ставленням до мовної ситуації до мовно-збалансованої. Проте, за результатами проведеного автором опитування студентів встановлено, що більшість респондентів найбільш прийнятним варіантом вирішення мовного питання вважають повну українізацію суспільного життя в державі, тоді як носіями мовно-збалансованої електоральної культури виявилися лише 13,5% опитаних, чим обумовлена необхідність створення належних умов для її активного поширення.

Автором визначено та теоретично обґрунтовано основні умови формування в Україні проаналізованих у цьому розділі ознак демократичної електоральної культури молоді, до яких, зокрема, належать: практичне втілення в життя поглядів носіїв стійкого та мовно-збалансованого типів електоральної культури молоді; підвищення життєвого рівня населення, скасування депутатської недоторканості, що дозволить посилити довіру до політичної влади та підвищити інтерес громадян до електоральної участі; забезпечення дотримання виборчого законодавства усіма учасниками виборчого процесу, зокрема, шляхом реального притягнення порушників законів про вибори до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі; відкритий доступ громадян до знань про маніпуляції, ґрунтовне вивчення студентами навчальних закладів поширених маніпулятивних прийомів і шляхів їх подолання та інше.

Третій розділ – «Економіко-правова, зовнішньополітична складові демократичної електоральної культури молоді та інститути політичної соціалізації як механізм її формування в сучасній Україні» – присвячено аналізу змісту, особливостей становлення та умов формування економіко-правових, зовнішньополітичних ознак демократичної електоральної культури молоді, а також розвитку інститутів політичної соціалізації у контексті дослідження механізмів її становлення.

У підрозділі 3.1. – «Сутність, особливості та механізм становлення соціально-економічних і правових ознак демократичної електоральної культури молоді» – у контексті дослідження електоральних вимог громадян щодо реформування економічної системи, звернено увагу на те, що для забезпечення стрімкого розвитку національної економіки необхідним є істотне покращення умов роботи підприємницьких структур, зокрема: збалансування системи податків та соціальних платежів для дрібних і середніх підприємств; чітке законодавче врегулювання процедур проведення перевірок державними установами; спрощення процедур ліцензування та надання дозволів, оптимізація їх кількості та цін; адаптація до стандартів ЄС санітарно-епідеміологічних правил, норм протипожежної безпеки, будівництва тощо.

За ставленням до економічних реформ вітчизняна електоральна культура молоді поділяється на такі типи: реформаторська, носії якої симпатизують політичним партіям, що виступають за реалізацію вищеописаних реформаторських кроків; контр-реформаторська, котра характеризується наявністю протилежних поглядів; реформаторсько-байдужа, ознаками якої є відсутність чіткого бачення з приводу визначеної тематики та підтримка політичних лідерів незалежно від їх поглядів щодо реформування економіки.

За даними проведеного автором анкетування студентів встановлено, що більше половини респондентів впевнено підтримують більшу частину із запропонованих економічних заходів. Проте, не знайшла однозначної підтримки більшості ідея проведення регулятивної реформи та чіткого законодавчого врегулювання процедур проведення перевірок підприємств державними установами.

Низький рівень підтримки населенням регулятивних реформ пояснюється першочерговим бажанням громадян вирішити найбільш актуальні для них соціальні та правові проблеми, а також нерозумінням того, що ефективне вирішення проблемних питань соціального характеру, зокрема, таких як проблема безробіття, недостатніх розмірів зарплат, соціальних виплат чи житлового забезпечення молоді можливе лише в разі проведення прогресивної реформаторської економічної політики. З цього випливає необхідність більш ефективного інформування молоді щодо особливостей розвитку вітчизняної економіки й шляхів її модернізації.

У підрозділі 3.2. – «Особливості та умови формування зовнішньополітичної складові демократичної електоральної культури

молоді) – враховуючи неможливість одночасної інтеграції України до європейських та проросійських структур, електоральну культуру вітчизняної молоді за орієнтацією на євроінтеграцію чи зближення зі східними державами поділено на чотири типи: євразійську, яка характеризується підтримкою політиків, котрі виступають за те, щоб визнати основним пріоритетом зовнішньої політики розвиток відносин з Росією і країнами СНД та, утворивши з ними спільний торгово-економічний простір і, можливо, військовий союз, відмовитися від проголошеного курсу на входження до європейської спільноти; європейську (євроатлантичну), носіям якої притаманна підтримка політиків, які наголосують на необхідності продовження процесів європейської та євроатлантичної інтеграції і виходу у такий спосіб з-під російського впливу; нейтральну, представники якої підтримують політичних лідерів, котрі вважають, що Україна не повинна входити до жодного з економічних та військово-політичних об'єднань; байдужу, що характеризується байдужим ставленням до стратегії державної зовнішньої політики.

За результатами детального аналізу можливих наслідків реалізації поглядів представників кожного із перелічених типів електоральної культури молоді, зроблено висновок, що національним інтересам Української держави найбільше відповідає продовження курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Автор звертає увагу на те, що за даними всеукраїнських досліджень, проведених Центром Разумкова, близько 60% вітчизняної молоді є прихильниками вступу України до ЄС, поряд із цим лише близько чверті молодих громадян України підтримують ідею вступу України до НАТО. Поширення в Україні антиєвропейських настроїв зумовлене як історичними обставинами, зокрема, тривалим перебування українських земель у складі Російської держави, наявністю залишків радянських стереотипів, східних проросійських ідентифікацій, що підсилюються мовними, етнічними та релігійними чинниками, так і сучасними реаліями: домінуванням російських і проросійських ЗМІ у національному інформаційному просторі та відсутністю у населення об'єктивної інформації про діяльність європейських та євроатлантичних політичних організацій, чим обумовлена необхідність проведення в Україні ширшої інформаційної кампанії, спрямованої на формування європейської електоральної культури молоді.

У підрозділі 3.3. – *«Розвиток інститутів політичної соціалізації у контексті формування демократичної електоральної культури молоді»* – звертається увага на те, що процес формування електоральної культури молоді є одним із сегментів більш загальних процесів політичної соціалізації, політичного становлення особистості. Автором проаналізовано зміст поняття політичної соціалізації, що розглядається як процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Визначальну роль у становленні електоральної культури молоді відіграють інститути політичної соціалізації, під якими розуміють соціальні інститути, що здійснюють цілеспрямований вплив на формування політичної свідомості і поведінки громадян. До них, зокрема, належать: сім'я, засоби масової інформації, система освіти, державні органи і установи, релігійні організації та інші.

У роботі визначено основні напрями реформування інститутів політичної соціалізації, реалізація яких є необхідною умовою формування демократичної електоральної культури молоді в сучасній Україні. Зокрема, аналіз проблем функціонування вітчизняного медіа-ринку свідчить про те, що для його прогресивного розвитку є необхідним проведення наступних реформаційних кроків: забезпечення трансляції більшості вітчизняних загальнонаціональних та місцевих телерадіопередач на усій території України; недопущення монополізації інформаційного простору чи втручання органів державної влади у редакційну політику ЗМІ, забезпечення ефективної реалізації принципу свободи слова, соціальних гарантій і безпеки журналістів; забезпечення економічної незалежності мас-медіа тощо.

За ставленням до розвитку засобів масової інформації електоральну культуру української молоді поділено на наступні основні типи: медіа-прогресивна, представники якої підтримують політиків, котрі виступають за проведення вищеприписаних реформ інформаційного сектору; медіа-традиційна, що відрізняється наявністю симпатій до кандидатів, які виступають проти здійснення таких реформ; та медіа-нейтральна, носієм якої характерна невизначеність у питаннях реформування медіа-простору України.

За даними власного опитування студентів виявлено, що понад 50% респондентів тією чи іншою мірою підтримують більшу частину перелічених заходів у сфері інформаційної політики, тоді як жодний із запропонованих заходів не був впевнено підтриманий більшістю опитаних, що свідчить про недостатню компетентність студентів у питаннях інформаційної політики.

Визначено та теоретично обґрунтовано основні умови формування в Україні проаналізованих у цьому розділі ознак демократичної електоральної культури молоді, до яких, зокрема, належать: практична реалізація поглядів представників реформаторської, європейської, медіа-прогресивної електоральної культури молоді; надання рекомендацій діючим національним та регіональним ЗМІ щодо зосередження особливої уваги на питаннях підвищення політичної компетентності населення; забезпечення поглибленого вивчення політичної стратегії України учнями і студентами середніх та вищих навчальних закладів; системне проведення тематичних диспутів, наукових конференцій, прес-конференцій, а також організація інших заходів молодіжного спрямування за визначеною тематикою.

У «Висновках» подано основні теоретичні підсумки роботи.

Не зважаючи на значну кількість праць, присвячених вивченню особливостей електоральної культури суспільства, процесу соціалізації особистості, факторів змін політичних симпатій тощо, існує необхідність більш глибокого аналізу електоральної культури української молоді.

Здійснення об'єктивного аналізу електоральної культури молоді в Україні вимагає застосування комплексу філософських, загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, що дозволяє дослідити феномен електоральної культури молоді з позицій різних наукових підходів.

Електоральна культура молоді є політичною субкультурою громадян віком від 18 до 35 років, яка являє собою рівень знань процедур виборчих кампаній, інформованості щодо діяльності, програм політичних діячів і політичних сил, рівень інтересу до виборів, усвідомлення результатів участі у виборчому процесі, вміння здійснювати компетентну оцінку політиків, ступінь раціональності електорального вибору, стійкості до політичного маніпулювання, дотримання виборчого законодавства, а також норми і зразки електоральної поведінки.

У структурі електоральної культури молоді виділяються такі основні взаємопов'язані між собою компоненти, як електоральні знання і переконання, електоральні цінності та електоральна поведінка. Електоральна культура молоді виконує загальні (пізнавальна, ідентифікаційна, орієнтаційна, виховна, регулююча, інтегруюча, комунікативна, соціалізуюча) та спеціальні (раціоналістична, антиманіпулятивна, представницька, модернізаційна) функції.

Виділяються наступні критерії типології електоральної культури української молоді: 1) за ступенем ефективності протистояння політичним маніпулюванням (маніпулятивна, стійка); 2) за ставленням до мовної ситуації (двомовна, регіонально-офіційна, моноукраїнська, мовно-збалансована); 3) за ставленням до економічних реформ (реформаторська, контр-реформаторська, реформаторсько-байдужа); 4) за орієнтацією на євроінтеграцію чи зближення зі східними державами (євразійська, європейська (євроатлантична), нейтральна, байдужа); 5) за ставленням до розвитку засобів масової інформації (медіа-прогресивна, медіа-традиційна, медіа-нейтральна) та інші.

Демократична електоральна культура молоді являє собою такий тип електоральної культури молодих виборців, основними ознаками якого є: обізнаність щодо процедур виборчих кампаній; інформованість щодо кандидатів і політичних сил, їх діяльності, програм; значний інтерес до виборів, усвідомлення необхідності та результатів участі у виборчому процесі, що виявляється в активній електоральній поведінці; вміння здійснювати компетентну оцінку політиків; раціональність і стійкість до маніпулятивних впливів; дотримання виборчого законодавства; підтримка політиків, які своїми діями сприяють реалізації принципів демократії та захисту національних інтересів.

Електоральна культура сучасної української молоді має перехідний характер, характеризується суперечливістю, значною гетерогенністю та є відображенням реального стану політичного розвитку посткомуністичної України. Маючи достатній рівень розвитку за окремими напрямками, електоральна культура більшості молодих громадян Української держави все ж повною мірою не створює необхідних умов для формування демократичної політичної системи, дієвої реалізації національних інтересів.

Електоральна культура мешканців західних і центральних областей у порівнянні з поглядами населення південно-західної частини держави характеризується більш істотною підтримкою європейської і євроатлантичної інтеграції, необхідності реалізації принципів демократії, утвердження законності, розвитку ринкової економіки, української мови, історії, зміцнення патріотизму. В той же час електоральна свідомість жителів південного та східного регіонів відрізняється перевагою в системі критеріїв оцінки політичних лідерів ефективності попередньої політичної діяльності кандидатів над їх особистими рисами, що є проявом раціональності електоральної культури, більшою підтримкою збалансування податкового законодавства, проведення регуляторних реформ та покращення умов для розвитку підприємництва.

Молодь у порівнянні з іншими віковими групами демонструє більш позитивне ставлення до демократичних принципів, вступу України до ЄС і НАТО, розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки, розвитку української мови, формування національної історичної свідомості, виявляє вищий ступінь патріотизму, політичної компетентності, відкритість електоральної культури, проте відрізняється нижчим рівнем електоральної активності та поваги до закону.

У розвитку сучасної електоральної культури населення України спостерігаються такі позитивні тенденції, як: збільшення кількості громадян, що схвально ставляться до розвитку приватного підприємництва; поширення відкритого типу електоральної культури; зміцнення патріотизму та поступове послаблення ідеї надмірного політичного зближення з Російською Федерацією. Натомість, помітними є процеси зменшення електоральної активності виборців, підвищення індексу авторитарності електоральної свідомості населення, зростання чисельності прихильників надання російській мові статусу офіційної, послаблення популярності ідей європейської і євроатлантичної інтеграції.

Серед найбільш актуальних напрямів необхідного вдосконалення електоральної культури української молоді виділяється виховання обов'язку дотримання виборчого законодавства, підвищення рівня обізнаності щодо програм і діяльності політичних діячів, загальної політичної компетентності, формування стійкості до політичних маніпуляцій, раціональності електорального вибору, відкритості до обміну електоральним досвідом з іншими народами, а також формування стійкого позитивного ставлення до:

західних демократичних цінностей; європейської та євроатлантичної інтеграції; приведення сфери офіційного мовного спілкування у відповідність до етнічного складу населення, формування національного історичного нарративу тощо.

До основних умов і механізмів набуття демократичною електоральною культурою молоді ознак домінуючої в Україні, зокрема, відноситься практичне втілення в життя поглядів її носіїв, а також: підвищення життєвого рівня населення, що дозволить зміцнити довіру громадян до державної влади; розробка та реалізація державної програми з формування електоральної культури молоді; масове поширення наукових політологічних знань, зокрема, шляхом поглибленого викладання політології, інших соціально-гуманітарних дисциплін у вищих і середніх навчальних закладах; створення системи активно діючих просвітницьких центрів, системне проведення тематичних диспутів, конкурсів, прес-конференцій, розповсюдження інформаційних матеріалів, а також організація інших заходів молодіжного спрямування за визначеною тематикою; посилення юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства та реальне притягнення порушників до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі; активне залучення інститутів політичної соціалізації (ЗМІ, навчальних закладів, органів державної влади і місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій) до процесу об'єктивного інформування населення щодо можливих шляхів демократизації політичного життя суспільства та інше.

Формування в Україні домінуючої демократичної електоральної культури молоді стане запорукою утворення демократії, а також стрімкого політичного, соціально-економічного та культурного розвитку сучасної Української держави.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Колісніченко Р. Електоральна культура молоді в Україні: стан наукової розробки проблеми / Роман Колісніченко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – К.: «ІНТАС», 2009. – Вип. 41. – С. 302–310.
2. Колісніченко Р.М. Поняття, структура, типологія та функції електоральної культури молоді / Р.М. Колісніченко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – К.: «ІНТАС», 2009. – Вип. 44. – С. 272–299.
3. Колісніченко Р.М. Прийоми політичних маніпуляцій і стійкість до маніпулятивних впливів як складова демократичної електоральної культури / Р.М. Колісніченко // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації». – К, 2010. - № 2. – С. 75–80.

4. Колісніченко Р.М. Зовнішньополітичні орієнтації як складова демократичної електоральної культури української молоді / Р. М. Колісніченко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск 3. – С. 78–84; Випуск 4. – С. 140–145.
5. Колісніченко Р.М. Ставлення виборців до вітчизняної історії та міжконфесійних відносин (у контексті формування демократичної електоральної культури молоді) / Р.М. Колісніченко // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Серія: Історичні та політичні науки. – Рівне, 2010. – Вип. 10. – С. 198–203.
6. Колісніченко Р.М. Демократична електоральна культура молоді: поняття, основні ознаки та вітчизняні особливості / Р.М. Колісніченко // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – Дніпропетровськ, 2010. – № 6 (74). – С. 174–178.
7. Колісніченко Р.М. Мовно-комунікативні особливості демократичної електоральної культури молоді в Україні / Р.М. Колісніченко // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Серія: Історичні та політичні науки. – Рівне, 2011. – Вип. 11. – С. 189–193.

Матеріали конференцій:

8. Колісніченко Р.М. Миролюбність як домінанта зовнішньополітичної складової демократичної електоральної культури молоді / Р.М. Колісніченко // Шості юридичні читання : матеріали Міжнародної наукової конференції 22–23 квітня 2010 року. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 321–323.
9. Колісніченко Р.М. Раціональність та адекватна ідеологізованість як риси демократичної електоральної культури / Р.М. Колісніченко // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій : матеріали Третьої міжнародної наукової конференції 26–29 квітня 2010 року. – Суми: ПП «Вінниченко М.Д.», 2010. – С. 247–251.
10. Колісніченко Р.М. Соціально-економічна складова демократичної електоральної культури молоді в Україні / Р.М. Колісніченко // Права і свободи людини у контексті українського державотворення : матеріали Других Слобожанських політологічних читань 19 листопада 2010 року. – Харків: ФООП «Петрова І.В.», 2010. – С. 248–253.
11. Колісніченко Р. Освітня складова демократичної електоральної культури молоді / Р.Колісніченко // Гуманітарні та соціальні науки : матеріали II Міжнародної конференції молодих вчених 25–27 листопада 2010 року. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2010. – С. 110–111.
12. Колісніченко Р.М. Диспут як спосіб формування зовнішньополітичної складової демократичної електоральної культури молоді / Р.М. Колісніченко //

Україна наукова : матеріали Сьомої всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 20–22 грудня 2010 року. – К.: ТОВ «ТК Меганом», 2010. – С. 5–6.

13. Колісниченко Р.М. Методологія дослідження електоральної культури молоді та основні характеристики сучасної української молодіжної спільноти / Р.М. Колісниченко // Молодь в умовах нової соціальної перспективи : матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції 24–25 березня 2011 року. – Житомир: ПП «Джі Ві Ес», 2010. – С. 264–268.

АНОТАЦІЇ

Колісниченко Р.М. Формування демократичної електоральної культури молоді в сучасній Україні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2011.

У дисертації досліджується комплекс проблем теоретичного і практичного характеру, пов'язаних із формуванням демократичної електоральної культури молоді в Україні. Досліджено теоретичну основу категорії електоральної культури, визначено стан наукової розробки і методологію дослідження електоральної культури молоді, її сутність, структуру, типологію, функції, а також основні характеристики демократичної електоральної культури молодого покоління. Проаналізовано особливості становлення електоральної культури населення сучасної Української держави, особливо молодого покоління, виявлено основні регіональні, вікові відмінності й найважливіші тенденції її розвитку.

Визначено й теоретично обґрунтовано основні напрями, умови і механізм формування в Україні демократичної електоральної культури молоді.

Ключові слова: політична культура, електоральна культура, демократична електоральна культура, молодь, політична соціалізація, демократія, національний інтерес.

Колесниченко Р.Н. Формирование демократической электоральной культуры молодежи в современной Украине. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.03 -- политическая культура и идеология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2011.

В диссертации исследуется комплекс проблем теоретического и практического характера, связанных с формированием демократической электоральной культуры молодежи в Украине. Исследовано теоретическую

основу категории электоральной культуры, определено состояние научной разработки проблемы и методологию исследования электоральной культуры молодежи, её сущность, структуру, типологию, общие и специальные функции.

Определены основные характеристики демократической электоральной культуры молодежи, в частности: осведомленность относительно процедур избирательных кампаний; информированность относительно кандидатов, политических сил, их деятельности, программ; значительный интерес к выборам, осознание необходимости и результатов участия в избирательном процессе; умения осуществлять компетентную оценку политиков; рациональность и стойкость к манипуляционным влияниям; соблюдение избирательного законодательства; поддержка политиков, которые своими действиями способствуют реализации принципов демократии, защите национальных интересов.

Проанализировано особенности становления электоральной культуры населения современной Украины, в частности молодого поколения, выявлено основные региональные, возрастные отличия и важнейшие тенденции её развития. Установлено, что современная электоральная культура молодежи носит переходной характер, характеризуется противоречивостью и отличается значительной гетерогенностью. Имея достаточный уровень развития за отдельными направлениями, электоральная культура большинства молодых граждан Украинского государства все же в полной мере не создает необходимых условий для формирования демократической политической системы, действенной реализации национальных интересов.

Исследовано содержание понятия политической социализации, определены основные направления реформирования институтов политической социализации (СМИ, системы образования, государственных органов, религиозных организаций и др.), реализация которых является необходимым условием формирования демократической электоральной культуры молодежи в современной Украине.

Определено и теоретически обосновано основные направления, условия и механизмы формирования в Украине демократической электоральной культуры молодежи, среди которых важное место занимают: повышение жизненного уровня населения, что позволит укрепить доверие граждан к государственной власти; разработка и реализация государственной программы формирования демократической электоральной культуры молодежи; активное привлечение СМИ, учебных заведений, органов государственной власти и местного самоуправления, политических партий и общественных организаций к процессу объективного информирования населения о возможных путях демократизации политической жизни общества; усиление юридической ответственности за нарушение избирательного законодательства и другие.

Ключевые слова: политическая культура, электоральная культура, демократическая электоральная культура, молодежь, политическая социализация, демократия, национальный интерес.

Kolisnichenko R.M. Forming of Democratic Electoral Culture of Young People in Modern Ukraine. – Manuscript.

Dissertation to obtain the scientific degree of candidate of political sciences in speciality 23.00.03. – political culture and ideology. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2011.

The complex of problems of theoretical and practical characters, related to forming of democratic electoral culture of young people in Ukraine, is probed in this dissertation. There are investigated the theoretical basis of category of electoral culture, certainly the state of scientific development and methodology of research of electoral culture of young people, its essence, structure, typology, functions, and also basic descriptions of democratic electoral culture of the young generation. There are analyzed the features of becoming of electoral culture of the modern Ukrainian state population, especially the young generation, found out basic regional, age-old differences and major trends of its progress.

There are determined and theoretically grounded basic directions, terms and mechanism of the forming of democratic electoral culture of young people in Ukraine.

Key words: political culture, electoral culture, democratic electoral culture, young people, political socialization, democracy, national interest.

НБ НПУ

100132064

Підписано до друку 26.09.2011 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Наклад 100 прим. Зам. № 569

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26